

Ջոցներ հնարել՝ տկարացնելու համար դանոնք. շարունակ վր նեղեն դանոնք, այնպես որ կու գայ ժամանակ մը՝ որ Օրպե-լեան իշխանութիւնը կատարեալ ճշմարտ-մային օրեր կ'անցընէ. եւ աղատելու հա-մար այս նեղ կացութեան, Սմբատ 1253ին գարձեալ կ'ապաւինի Մոնկոլ Մանգու-խանի զօրութեան:

Սմբատ երկար ճամբորդութեան մը կը դիմէ, հետը առնելով թանկարժէք նուէր-ներ եւ մեծագին գոհար մը, եւ 1253ին կ'երթայ Գարադորում. հոն կը մնայ երեք տարի, կը սիրաշահի Մանգու խանին սիրտը եւ բարեկամութիւնը, եւ պաշտո-նական կնիքով կը ստանայ աղատ իշխա-նութեան իրաւունք, եւ ինչպէս գեղեցիկ կերպով կը պատմէ նոյն հեղինակը, «ե-տուն նմա փայլող ոսկի, որ էր տախտակ, ունեւոր անուն Աստուծոյ եւ զարքայի զը-րեալ յինքեան... եւ տան նմա զամենայն առաժն թրով Ասլանին՝ եւ զՈրոտն իւր երկրան, որ էր առ Բաջուին եւ իր մե-ծամեծացն. եւ զերդն ԲՈՐՈՏՆԱՅ իւր կերպով, վասն սպանման հօր նորա Լիպա-րիտի, որպէս գին արեան»¹⁸:

Ահա թէ մինչեւ ո՛ւր հասցուց մեր այս նախարարական տուններու մրցակցութիւ-նը. բերել օտար իշխանութիւն մը մեր եր-կրին մէջ, եւ ջլատել հայ ազգային զօրա-ւոր իշխանութեան մը ոյժը:

Սմբատ ուրախութեամբ եւ յաղթանա-կով կը վերադառնայ, եւ կը ներկայանայ Բաջուին՝ Մանգու խանին հրամանադրով. եւ անկէ ալ օգնութիւն առնելով, յետ եր-կար եւ եղբայրասպան կռիւներու՝ կը յա-ջողի տիրանալ Բորոտնայ բերդին, մինչեւ Բղենի սահմանները¹⁹:

Ստուգիւ, Սմբատ Օրպեւեանի իշխանու-թեան օրով՝ Չաքարեանները վերանցուցին իրենց ազդեցութիւնը եւ տկարացան, եւ 1253-1273 տարիներու միջոցին՝ աթաբե-կութեան իշխանութիւնը անցաւ Արծրու-նիներու տան, Սադոն իշխանին, որ Մահ-կանաբերդի Ամիր Քուրդ իշխանին Սա-դուն որդւոյն թոռն էր. ապա 1284ի ա-տենները այս իշխանութիւնը անցաւ Սըմ-բատի եղբոր՝ Օրպեւեան Տարսայիճի²⁰:

Յաջորդ գարեբուն Բորոտն բերդի պատ-մութիւնը մեզի անծանօթ կը մնայ. մեր պատմիչները անոր իշխանութեան եւ պատմական անցքերուն վրայէն լուռ-թեամբ կ'անցնին:

Ինչպէս սկիզբը ըսինք, այս բերդը յա-ճախ երկու անուններով կոչուած է. Որոտն եւ Բորոտն. սակայն մեր կարծիքով՝ այս երկու բերդերը առանձին բերդեր եղած են. պէտք է նոյնացնել, ինչպէս կը հա-մարի նաեւ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան. հաւա-նաբար երկու շատ մօտիկ բերդեր էին. եւ մեր մատենագիրները գրեթէ միշտ միա-սին յիշատակած են, եւ երբեմն ալ սխալ ընթերցում եւ օրինակութիւն մը միացու-ցեր է. այսպէս Վարդան պատմիչ՝ միայն Որոտն կը յիշէ²¹:

Իսկ Ստեփանոս Օրպեւեան որոշ իրար-մէ կը դատէ, երբ կ'ըսէ. «Չաքարէ եւ Ի-ւանէ առին եւ զՍիւնիս զՈրոտն եւ զԲո-րոտն»²²:

Վարդան պատմիչ կ'ըսէ՝ թէ Որոտնայ բերդին քով կային ուրիշ շատ մը բերդեր, որոնցմէ մէկը հաւանաբար Բորոտնայ բերդն էր. «առնու զՈրոտն եւ զմերձակայ զղեական, թէպէտ ոչ զբովանդակ»²³:

Որոտն բերդը շատ աւելի հին կ'երեւի քան թէ Բորոտն. որովհետեւ Ե. զարուն՝ Նղիշէ մեր պատմիչը կը յիշէ զայն, երբ պարսիկները Հայաստան կը մտնեն եւ կը զրաւեն Որոտն բերդը. «եւ առնուին զան-մատոյց զամուրսն՝ զԳառնի... զԿա-պոյտն, զՈրոտն»²⁴:

Ուրեմն կրնանք եզրակացնել թէ Որոտն բոլորովին ուրիշ բերդ մըն է Սիւնեաց աշ-խարհին մէջ, որու մասին առանձին պիտի անդրադառնանք:

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

18. Անդ, էջ 301:

19. Անդ:

20. Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վեներիկ, 1893, էջ 171, 189, 192:

21. Վարդանայ Վրդ.ի Հաւաքումն պատմութեան, տպ. Վեներիկ, 1862, էջ 140-141:

22. Օրբէւեան, Անդ:

23. Վարդան, Անդ:

24. Նղիշէ, Անդ, էջ 131:

ՔԱՆԻ ՍԸ ՓՈՔՐ ՅԱԻԵԼՈՒՄՆԵՐ

«ԲԱՐԱԿ ԵՒ ՍԱՀԼ ԻՊՆ ՍՆԲԱՏ» ՄԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՍ

«Բարամակայ»-ի 1958 տարւոյ թիւերուն մէջ երեւցաւ «Բարակ եւ Սահլ Իպն Սըն-բատ» մենագրութիւնս (էջ 9, 72, 132): Նոյն տարւոյ Մարտ-Մայիս թիւին մէջ՝ արաբերէն բնագրէն թարգմանաբար կը հրատարակուէր ԵԱԳՈՒՊԻ ԱՐԱԲ ՊԱՏ-ՄԱԳԻՐԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ յօդուածը, Մեծար-դոյ Հ. Աբրահամ Վրդ. Աղամեանէ: Հոն կային նաեւ կարգ մը վիկայութիւններ՝ Բարակի եւ Սահլի մասին, որոնց կարե-ւորութիւնը կը ստիպէ զիս այս քանի մը տողերը աւելցնել մենագրութեանս:

Ա. - Եագուպի, որմէ օգտուած էի խա-լթեանցի անվատահէլի թարգմանութեան վրայէն, մեզի կու տայ Բարակի Ալ-Աֆ-չինէ պարտութեան բուն թուականը, Պատի մէջ, իբր «Հինգլարթի օրը, Ռամա-տան ամսու 9ին, 222ին» հիճրէի, որուն համար Հ. Աղամեան 837 մեր թուականը նշանակած է: Աւելի ճիշտ հաշուար է 15 Օգոստոս 837ի:

Ալ-Աֆչին՝ ըստ Եագուպիի՝ Բարակը փրկի մը վրայ հեծցուցած տարաւ Մամա-րա, Ալ-Մուդաղիմ խալիֆային, ուր հա-սաւ՝ Եագուպիի համաձայն՝ Սաֆար ամ-սոյն 2ին, 223ին հիճրէի, որուն համար Հ. Աղամեան նշանակած է 838 մեր թուա-կանին: Աւելի ճիշտ՝ 3 Յունուար 838, կամ ըստ Տարարիի՝ 223 հիճրէի Սաֆար 3ին. կամ մեր 838 Յունուար 4ին:

Բ. - Այս թուականէն, 838 Յունուար 3էն վերջն է որ ըստ Եագուպիի «Ալ-Աֆ-չին երբ Ատրպատական վերադարձաւ, Հայաստանի վրայ կառավարիչ կարգած էր Մոհամմէտ Իպն Սիւլէյման Ալ-Ալ-տի, որ երբ Հայաստան հասաւ, արդէն Սահլ Սմբատեան Առանի մէջ ապստամ-բած էր ու հոն բռնացած էր: Մոհամմէտ մտաւ անոր երկիրը, յարձակեցաւ վրան գիշեր ատեն ու յաղթեց անոր»: (Այս մա-սը, ինչպէս որ կարելի է տեսնել մենա-գրութեանս մէջ, էջ 22, Ա. սիւն, Բագրատ խալթեանց սխալ կը թարգմանէ): Եա-

գուպիի վիկայութեան այնպէս կարելի է տպաւորուել որ Ալ-Ալտի է որ Սահլի յաղ-թած է, մինչ ընդհակառակը:

Կ'երեւի թէ Ալ-Աֆչին, որ ծրագրած էր Պարսկաստանը աղատել խալիֆաներու Մահմետական լուծէն, կը ջանար կեղծոնը տկարացնել՝ ապստամբութիւններ եւ իրա-րու մէջ կռիւներ ստեղծելով, խալիֆայու-թեան սահմաններուն վրայ: 838-839 թը-ւականին դեռ անորոշ պատճառով մը Սահլ ապստամբած կ'երեւայ խալիֆային դէմ: Այս ապստամբութեան միջոցին՝ Ալ-Աֆ-չինէ նշանակուած Հայաստանի կառավա-րիչ Մոհամմէտ Ալ-Ալտին պարտութեան կը մատնէ եւ անոր քարտուղարը կը սպաննէ:

Գ. - Մենագրութեանս մէջ մոռացու-թեամբ չեմ նշանակած Տարարիի մէկ կա-րեւոր վիկայութիւնը Սահլի մասին: Ան կը գրէ. «Հեղինակութեամբ Թաուք Իպն Ահ-մատի, կ'ըսուի թէ երբ Բարակ վախաւ եւ Սահլ Իպն Մնրատի մօտ եկաւ, Ալ-Աֆչին զրկեց Ապու Սաիտը եւ Պուզպարահ, ո-րոնք եկան եւ Բարակը անկէ (Սահլէ) ա-ռին. ապա Սահլ զրկեց իր որդին՝ Մուա-վիան՝ Բարակի հետ առ Ալ-Աֆչին, որ հրամայեց 100,000 տիրհէմ Մուա'վիային եւ միլիոն տիրհէմ ալ Սահլի, յանուն հա-ւատացեալներու Հրամանատարին (խալի-ֆային), ինչպէս նաեւ ճոխ կերպով գո-հարադարդ գօտի մը, ազնուականներու թագ մը. եւ այսպէս է որ Սահլ՝ պատրիկ (արաբերէն պիդրիք) մը եղաւ: Անիկա (Թաուք Իպն Ահմատ) ըսաւ նաեւ որ Բա-րակի եղբայրը, Ապու Ալլահ, կը գտնուէր Եսայի Իպն Եուսուֆի հետ, ծանօթ իբր Իպն Ուլդ Իսթիֆանու, Իշխան Բայլա-կանի»:

Դ. - Վիկայութեան կարեւորագոյն մա-սը Սահլի Մու'ավիեա անուն որդի մը ու-նենալն է: Մեր մենագրութեան մէջ տե-սանք որ Սահլի որդին եւ յաջորդը կը կոչ-ուէր Ատրնեբահ: Արդեօք պէտք է երկու-

քը նոյնացնել, թէ Ատրնեբուհ ունէր երկրորդ անուն մը՝ Մուսավիեա: Սահլի Մուսավիեա որդին է՝ որ Բաբակը Ալ-Աֆշինի կը տանի, եւ Տաբարիի վիպակութեան համաձայն՝ Ալ-Աֆշինէ 100,000 տիրահամ նուէր կը ստանայ, այսինքն 5,000 ոսկի դինար: Այս դոմարին տեղ՝ Իպն Խալիքան սակայն միայն հազար տիրահամ ստացուած կը նշանակէ:

Ե. - Պատրիկութիւնը դոյութիւն ունէր իբր տիրոջ եւ աստիճան՝ ո՛չ միայն Բիւզանդացւոց, այլ եւ Արաբներու մօտ: Մասնաւորի համաձայն՝ Ալ-Աֆշին Սահլի տըւաւ պատուոյ պարեգօտ, պատրիկական թագ, ձի մը եւ զինքը ազատ ըրաւ հողատուրքէ: Ուրեմն Սահլի պատրիկութիւնը արաբական ծագում ունի:

Զ. - Այս վերի վիպակութիւնը կարեւոր է նաեւ Եսայի որդի Յովսէփի Ստեփաննոսեանի (Իսա Իպն Եոսուֆ Իպն Իսթիֆանուս) անուան ճշգրտման համար: Հոս առաջին անգամ կը ներկայանայ « Իպն Ուսթ Իսթիֆանուս », այսինքն՝ որդի Ուսթ Ստեփաննոսեան: Ի՞նչ ծագումով եւ ի՞նչ նշանակութեամբ կոչում մըն է այս Ուսթը: Դժբախտաբար կարող չեմ ծանօթութիւն մը աւելցնել: Արդեօք արաբներուն կողմէ ազաւաղուած է անունը: Մեզի ծանօթ է որ Եսայի Ստեփաննոսեան արաբներէն կոչուած է Եսայի Իպն Եոսուֆ, որ իսկապէս Յովսէփին արաբական հնչումն է: Սակայն տեսանք նաեւ որ Իպն ալ-Ասիր Եոսուֆի տեղ ունի Եոնաս, որ կրնայ ծագած ըլլալ Եանուս՝ այսինքն Յովսէփէն ձեւէն: Բայց հիմա ունինք Տաբարիի Եսայի Իպն Եոսուֆ՝ ծանօթ իբր Իպն Ուսթ Իսթիֆանուս: Արդ կարելի չէ՞ որ Ուսթանէս անունը վերածուած ըլլայ Ուսթ Անէս-Եանուս փոփոխութեան:

Է. - Քանի մը մանրամասնութիւններ եւս Բաբակի մասին: Անոր մահապատիժը կատարուեցաւ 14 Մայիս 838ին: Իրեն կը վերագրուի 255,500 հոգիի մահ: Իր մօտ գտնուող իսլամ կիներու եւ փոքրիկներու թիւը կը հաշուուի 7,600, ըստ Տաբարիի:

Բաբակի դաւակներէն 17 մահ է 23 աղջիկ ու հարս զերի ինկան Ալ-Աֆշինի ձեռքը:

Ալ-Աֆշին՝ Բաբակը ձեռք բերելուն համար ստացաւ պատուոյ պարեգօտ, թագ, դոմարներ ու 20 միլիոն տիրահամ կամ 100 հազար ոսկի դինար: այս դոմարին կէսը իրեն համար, իսկ կէսն ալ բանակին բաշխելու համար: Մասնաւորի մանրամասնորէն կը նշանակէ Ալ-Մուսադիմ խալիֆայէն Ալ-Աֆշինի եղած նուէրները:

Ը. - Մենագրութեանս մէջ Կադանկատուացիէ յառաջ բերած էի 321ին դիպող ասպատակութիւնը «Սեւադա՝ աշխարհաւերն Տաճիկ, որոյ Աւառանչան անուն ճանաչէր»: Սեւադա, ինչպէս տեսանք, Սիւնիք կ'ասպատակէր եւ հոն ալ ամրացած էր, երբ Սիւնեաց տէր՝ Վասակ կը հրաւիրէ Բաբակը եւ միասին Սեւադան կը վտարեն Սիւնիքէն:

Այս Սեւադան անտարակոյս նոյնն է Եսադուլի յիշած Սեւադա Իպն Ասրիւլ-Համիտ Ալ-Ճահաֆի հետ, որ թէեւ Խալիֆային դէմ ասպատակէր էր եւ Հայաստանը կ'աւերէր, եւ սակայն Հայաստանի կառավարիչ նշանակուած արաբաց Իսա Իպն Ապի Խալլաթ, որ Ասրիւլ-Համիտի մէջ պարտուած էր Բաբակէ, Սեւադային առաջարկեց Հայաստանի ոստիկանութիւնը Սեւադա մերժեց, եւ Իսա զայն պարտութեան մատնեց, մինչ Սեւադա՝ Վասակ Սիւնիի եւ Բաբակի միացեալ ոյժերէն կը վտարուէր Սիւնիքէն, ուր կ'երեւի թէ Սեւադա ինքզինքը Աղուանից տէր կը կոչէր (Աւառանչա կամ Առանչա):

Կ'աւարտեմ մանր ծանօթութիւններս, այս առթիւ նշանակելով քանի մը ջնջին վրիպակներ մենագրութեանս մէջ, հոս սրբագրելով զանոնք:

Էջ 14, թիւ 9 ծանօթութեան առաջին Տաբարիի տեղ պէտք է ըլլայ Բաբակի: Էջ 22 Ա. եւ Բ. սիւնի վրայ 233 թուականը սրբագրէ 223: Էջ 23, Բ. սիւն, Գաբաթայանիցի կարդա Գաբթայանիցի: Էջ 25, Բ. սիւն, վարէն տող 10, տումարագրութեան կարդա տոմագրութեան:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ԱՐՇԱԿ ԹԱԳԱՒՈՐ

ԵՐԳԱՅԱՆՆ ՈՂԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆԳ ԱՐԱՐՈՎ

Գրեց

Հ. ՍԱՀԱԿ ՏԵՐ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ

(Շար. տե'ս Բազմ. 1958, թ. 11-12, էջ 204)

ԶՈՐՈՐՈՐԴ ԱՐԱՐ

ՏԵՍԻԼ Ա.

(Բեմը կը ներկայացնէ Սասանեան արքունիքին դահլիճը, որ կը նայի Տիգրիսի վրայ: Երկու դռներու առջեւ կանգնած են երկու սպառազէն սենեկապաններ, որոնք հագուած են հայ արքունիքի պահակներուն պէս: Գահին վրայ բազմած է Արքայից Արքան՝ Շապուհ, արքայական քաղցր գլխուն վրայ. կը կրէ մեծ եւ լայն պատմուհան մը, հասնելով մինչեւ ծունկերը. ունի ծիրանի վարտիք, լայն եւ ծփուն խորշերով. մէջքին կապած է մոխր գօտին, չորս կարգ մարգարիտներով, ուսկից կախուած է պողովատիկ սուրը, ոսկեպատեմով. քիկունքներուն վրայ կը կրէ ամփոփուած եւ ծփուն մեկնոց մը. կօշիկները կը ծածկեն ամբողջ քաթը. երկգոմէ փոկ մը քաթին երկու կողմէն վեր կ'ելլէ եւ կը միանայ կօշիկին բերանը պրկող ուրիշ փոկի մը հետ: Մատին վրայ կը կրէ վարագնկարագիր մատանին, որով կնքէր է աղ եւ հացի երդումը. ակննքներէն կախուած են մեծ եւ գեղեցիկ մարգարտէ օղեր. կը կրէ վարսերու գանգուրներ, կարն մօրուք մը՝ ընդելուզեալ ոսկիով: Վարագոյրը բացուելուն՝ ներս կը մտնեն Զրադաշտ մոգպետը եւ Զրուան, աստեղագէտներու եւ գուշակներու պետը):

ՇԱՊՈՒՀ. - Արքայական հրամանս կատարուած է:

ԶՐՈՒԱՆ. - Այո՛, մեծդ արքայ. արքունի պալատին մէջ հաւաքուած են բոլոր

կախարդները, աստեղագէտները ու գուշակները, որոնք իմաստութեամբ կը ճանչնան մարդու մը ծածուկ խորհուրդները եւ կը յայտնեն անոր վախճանը:

ԶՐԱԴԱՇՏ. - Ես վկայ եմ այս ճշմարտութեան:

ՇԱՊՈՒՀ. - Դուք գիտէք որ ես օրօրոցիս մէջ թագաւոր հռչակուած եմ. եւ 58 տարիներէ ի վեր կ'իշխեմ Արեաց եւ Անարեաց աշխարհներու վրայ:

ԶՐԱԴԱՇՏ. - Որոնց բաշխեցիր բարօրութիւն եւ երջանկութիւն:

ԶՐՈՒԱՆ. - Քու հայրդ, Միհր աստուած, քեզ փառքով եւ յաղթանակներով պսակեց:

ՇԱՊՈՒՀ. - (Գունաքափ) Բայց ես մըտախոհ եւ տխուր եմ:

ԶՐԱԴԱՇՏ. - (Շողոքոքոքութեամբ) Արքայ քաջ, քու կեանքիդ պայծառ արեւը երբեք մար պիտի չմտնէ:

ՇԱՊՈՒՀ. - Յերեկները ահաւոր մտածութիւններ զիս կը չարչարեն, դիժերները անքուն կը լուսցնեն:

ԶՐՈՒԱՆ. - (Մեկուսի) Կարծես երեսէն թոյն կը կաթի:

ԶՐԱԴԱՇՏ. - Ո՞վ է այն անիծեալ արարածը որ յանդգնէր է քու աստուածական քունդ խռովել:

ՇԱՊՈՒՀ. - Զրուան, դու կը կարծես թէ լուսապայծառ Միհրը զիս փառքով եւ յաղթանակներով պսակած է. բայց դուն չես տեսներ այն սուր փուշերը որոնք յաղթական պսակին մէջ ցցուած են:

ԶՐՈՒԱՆ. - Ասո՞ր համար է, արքայ քաջ, որ վարդ այտերդ ինկած կախուած են: Կովկասէն մինչեւ Պարսից ծոցը, Պարսից ծոցէն մինչեւ Հնդկաց Ուկիանոսը քեզ կը ճանչնան աշխարհի վեհադոյն եւ հզօր ինքնակալը:

ՇԱՊՈՒՀ. - Բայց ամօթէս դետին կ'անցնիմ, երբ ամէն օր լուր կ'առնեմ որ թոյլ եւ անզօր ժողովուրդ մը խիզախօրէն ճակատէր է մեր հզօր կայսրութեան բանակներուն դէմ: